

Cvetka Hedžet Tóth

Sila protesta

Pred menoj je delo Theodorja W. Adorna (1903–1969) z naslovom *Minima Moralia*, ki je izšlo prevedeno v slovenski jezik leta 2007. Iz celotne naravnosti tega dela izhaja, da se Adorno zaveda, kako izraz ‘morala’ spremlja določeno nelagodje, ki ga je v novejši dobi temeljito zaznal Friedrich Nietzsche, kajti morala naj bi pomenila refleksijo o *pravilnem življenju*, tistem, kar uravnava pravilno življenje kot norma in posameznika celo poučuje, kaj *da* in česa *ne*. Na podlagi tega miselnega motiva je nastalo njegovo delo *Minima Moralia*, izdano po vojni, leta 1951, in pisano je bilo med drugim tudi kot nekakšna miniaturna kritika, ugovor in teoretska protiutež Aristotelovemu delu *Magna Moralia*. Adornovo delo spremlja zavest o tem, da življenja ne živi, kajti subjekt je izkusil vso ničnost in izgubo svoje avtonomije po koncentracijskih taboriščih.

Vsa načela tradicionalne morale so bila izničena in so popustila pod pritiskom fašizma, ki je počistil še z zadnjim zavetjem tistega življenja, ki se je oklepalo česa etičnega, čeprav samo v notranji emigraciji. Ena sama resnica kot neresnica oziroma laž je totalno obvladovala življenje vseh in vsakogar. Da si je rešil življenje, je moral emigrirati v Ameriko, podobno kot mnogi drugi, in uteči strašni usodi Petra Suhrkampa, ki je preživel koncentracijsko taborišče, ali še bolj tragičnemu dejanju Walterja Benjamina, ki si je v strahu pred gestapom raje prerezal žile, kot da bi mu padel v roke.

Po petnajstih letih emigracije se je Adorno vrnil v svoj rodni Frankfurt oktobra 1949, kjer je bilo vse razrušeno, uničeno, in začeti je bilo treba znova. Rektor univerze v Frankfurtu, ki nosi ime po Goetheju, je postal Max Horkheimer, Adornov mladostni sodelavec in po letu 1933 prav tako emigrant. Vendar je zdaj njuno bivanje in delovanje na univerzi v Frankfurtu zaznamovano z očitki, da sta radikalna levičarja, kar je seveda v povojni antikomunistični Adenauerjevi Nemčiji pomenilo biti komunist, to pa je bila psovka.

Adornova negativna dialektika kot dosledna zavest o neidentiteti in hkrati razumljena še kot polno nereducirano izkustvo v mediju pojmovne refleksije je v delu *Minima Moralia* podana aforistično, zaznamovana s konkretnostjo tega, kar je Adorno doživljal med vojno in takoj po njej. Da gre pri tem celo za žalostno znanost, nas opozarja sam, kajti zbrani aforizmi v tem delu so kot celota po njegovem refleksija iz okrnjenega življenja. S čim je zaznamovana ta refleksija?

Z bolečino, trpljenjem, holokavstom milijonskih razsežnosti in zato ni pogojev, da bi nastala kakšna vesela znanost "sicer Nietzschejev izraz" s še bolj veselim oznanilom. Ne samo da je Auschwitz bil, komaj dobrega pol leta po tem, ko je bil januarja 1945 leta osvobojen, mu je sledila še Hirošima. Danes je treba reči, da je bil tudi zdaj že vsekakor simbolni 11. september 2001, ob katerem smo vsi bili njegovi nemi opazovalci in ob katerem je vsak poznavalec Adornove misli moral doumeti smisel njegovega pojmovanja zgodovine, na podlagi katerega je opozarjal, da je zgodovinski razvoj zelo alternativen. Ne moremo govoriti samo o kontinuiteti, ampak tudi o diskontinuiteti, ne samo o napredku, temveč tudi o zgodovinskem razvoju kot permanentni katastrofi, o možnosti padca nazaj v barbarstvo.

Dejstvo industrije smrti po številnih koncentracijskih taboriščih ali kar z zbirnim izrazom fenomen Auschwitz je Adornovo misel trajno zaznamovalo. Nekaj podobnega lahko vidimo samo še pri Platonu, na katerega je učinkovala Sokratova smrt. Po tej plati tako Platon kot Adorno dokazuje, da je eden od najmočnejših vzgibov za filozofijo, in še posebej za metafiziko, človekovo soočenje s smrtjo. Kdor se je vsaj malo izšolal s pomočjo Adornove misli, ostaja temu trajno zavezan, kot v najnovejšem času eden najbolj znanih Adornovih učencev Peter Sloterdijk¹, ki mu je kot enemu redkih, če že ne edinemu, mestoma uspelo "spraviti" dva nespravljena misleca, namreč Heideggerja in Adorna.

Adorno je eden prvih nemških filozofov, ki je tematiziral misel o industriji smrti, o dejstvu holokavsta, ki si še danes mukoma utira pot v našo, slovensko kulturo in ki ga je tudi povojna nemška kultura ignorirala in ob njem molčala. Adorno si je upal spregovoriti, kajti nikakršna etika molka ni pravi odgovor na to, kar se je dogajalo z ljudmi po koncentracijskih taboriščih. Teorija mora znati spregovori tudi tam, kjer najbolj boli, in najti govorico za milijone žrtev, ki so neme. Ta strašna logika identitete, ki je pomorila na milijone ljudi, se je dogajala v svetu, ki je sebe štel za naslednika velike starogrške kulture. Ne samo da je smrt

¹ Peter Sloterdijk: *Evrotaoizem. H kritiki politične kinetike*, CZ, Ljubljana 2000, str. 111.

postala nekaj brezosebnega; ponižana in zgažena je bila ideja nesmrtnosti, še kultura sama se je sesula v sebi zaradi očitnega pregona ideje nesmrtnosti. Kako se je to vse lahko zgodilo in zakaj, je vprašanje, ki Adorna ni nehala spremljati vse do njegove smrti.

Filozofirati po Auschwitzu in razmišljati o možnosti za metafiziko, ki je bila paralizirana zaradi smrti milijonov, je kot neizrekljivo, in Adorno je od filozofije in celotne humanistike pričakoval, da bo za začetek uspela izreči vsaj to, kako je laž učinkovala kot resnica in resnica kot laž. Prevarantstvo kot totalna moč razpolaganja z ljudmi in stvarmi je po Adornovem uvidu pripeljalo do stanja, ko ni samo zabrisana razlika med resnico in lažjo, ampak ko "ima samo še absolutna laž svobodo povedati kaj resničnega"².

Sprememba vseh vprašanj resnice v vprašanje moči ne samo da zatira resnico, ampak pripelje do tega, česar prejšnji represivni sistemi pred fašizmom in nacizmom niso poznali, namreč zabrisana je razlika med tem, kar je prav in kar je napačno. Represivno družbo prepoznamo po tem, da sta "svoboda in nesramnost eno in isto"³. Kaj smo storili, da bi s tem enačajem prekinili? Vprašajmo se, s kolikšno represivno močjo še vedno delujejo naše institucije in so celo stalni vir in dotok tega, kar obnavlja represijo. Mar večina naših institucij še vedno ne deluje na permanentni reproduktivni moči represije. Še včeraj, pred letom 1989, je bila to politika, na začetku novega tisočletja pa ekonomija.

Štirideset let po Adornovi smrti njegovi učenci in sodelavci z univerze v Frankfurtu opozarjajo, da je bila Adornova vizija družbe svet, ki bi bil neodvisen od slepih, ekonomskih mehanizmov, skratka premoči in nadvlade ekonomije. V času globalizacije, v katerem trenutno smo, vidimo, kako globalizacijski procesi prehajajo v nekaj negativnega, zaradi premoči ekonomije, sodobneje rečeno zaradi svetovnotržne metafizike – globalizacija postaja globalizem. Tako Ulrich Beck v svoji uspešnici opozarja, kako kriza zdajšnjega časa kaže, da se je "prelomila zaveza med tržnim gospodarstvom, socialno državo in demokracijo, ki je doslej integrirala in legitimirala zahodni model, nacionalnodržavni projekt moderne"⁴. Naša doba, ki sicer retorično sugestivno, včasih že na meji zasvojenosti, prisega na liberalizem, svobodno ekonomijo, toleranco, je spet svet, soočen s krutim dejstvom, da se zakoni ekonomije nikdar ne obnašajo tolerantno.

---

²Theodor W. Adorno: *Minima Moralia. Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp 1951, str. 197.

³Prav tam, str. 120.

⁴Ulrich Beck: *Kaj je globalizacija?, Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo*, Krtina, Ljubljana 2003, str. 21.

To dejstvo smo v času naše mladosti in študija imenovali kar *represivna toleranca* in tukaj nemškemu filozofu Herbertu Marcuseju mnogo dolgujemo, čeprav so njegova dela ta trenutek domala nema in so kot taka obležala po knjižnih kletah in podstrešjih. Odzivnost Adornovih del in njegovih misli “adornizma” je mnogo na boljšem, študiji filozofije po zahodnih univerzah Adorna še vedno obravnavajo kot enega od velikih iz 20. stoletja.

Po Adornu je svet, v katerem živimo, kar je tu in vse, kar nas obkroža, v sebi bistveno *posredovano*, nič ni tukaj od vekomaj. Vse je posredovano z zgodovino, tudi najnovejšo, kjer je toliko trpljenja, ran in bolečine, da za njihovo odpravo in že za soočanje samo ne more biti zgled nikakršno sklicevanje na nekakšen prvobitni harmonični red – tudi stari Grki ne. Že od vsega začetka gresta skupaj nasilje in idealizem. Od filozofije, sociologije in celotne humanistike je Adorno pričakoval, da bo spregovorila o trpljenju, našla jezik, tudi za najtežje izgovorljivo bolečino in trpljenje. Morda je edina sreča mišljenja po Adornu v tem, da lahko prepozna vesplošno nesrečo in jo na glas izreka, ne da bi misel danes bila sposobna povedati, kaj je dobro in prav, še tega ne zmore več povedati, kaj je pravilno življenje. V trenutku pa lahko in mora prepoznati, kaj je slabo, nesvoboda in alarmirati zavest, da ukrepa, kajti: “Hitler je v stanju njihove nesvobode vsilil nov kategorični imperativ: mišljenje ljudi in ravnanje urediti tako, da se Auschwitz ne more ponoviti, da se ne more zgoditi nič podobnega.”⁵ Morala preživi le v materializmu brez olepšav.

Biti vesel, nasmejan v svetu socialne hladnosti, te napačne neposrednosti, je bilo tuje Adornu, ki se je smejal zadržano in redko in med svojimi predavanji v šestdesetih letih opozarjal, kako v tistem trenutku padajo bombe po Severnem Vietnamu. Bil je to čas, ko so nas študirajoči kolegi na Zahodu opozorili, da v t. i. svobodnem svetu, ki naj bi poznal demokracijo, levičarje kot socialno neprilagodljive “se pravi kot psihično bolne” obravnavajo po psihiatričnih bolnišnicah, seveda zaprte. Da je treba skrajno previdno sporočati svoje misli, na to nas nazorno opozarja *Minima Moralia*, kajti na napačno izbranem mestu izgovorjena misel doseže to, da je njena resnica povsem izpodbita in razvrednotena. Če jo primerjamo po nedavni naravni katastrofi, potem ni odveč primerjava s cunamijem, ki je pokazal, kakšno udarno moč premore, saj lahko vse uniči.

Ena najpogosteje citiranih Adornovih misli iz dela *Minima Moralia* vse do danes je vsekakor tale: “Nikakršnega pravnega življenja ni v napačnem.”⁶ In kako naj se etika sama sooča s tem, samó zgodovinsko

⁵Theodor W. Adorno: *Negative Dialektik*, GS 6, nav. iz *Gesammelte Schriften* (GS) 1–22, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1973, str. 358.

⁶Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*, str. 59.

nastalim in posredovanim stanjem, ko je vendar treba glede soodgovornosti zaradi holokavsta, te strašne industrije smrti, vprašati tudi humanistiko, kje bi bili oporniki in nastavki za neko obupno in dolgotrajno sokrivdo, ki se je povsem razkrila v koncentracijskih taboriščih?

Nihče ne more oporekati dejstvu, da je bilo v imenu "tiranije dobrega" človeku, človeštvu in naravi nasploh storjeno ogromno zlo in da so zelo dolga obdobja človeške zgodovine žal zaznamovana z etičnim nasiljem. V imenu pojma napredka je narava bila izrinjena, priznana za manjvredno in na tej podlagi je etika z vsem učinkovala kot proti-narava. Že Nietzsche je slutil čas, ko bo prišlo do upora potlačene in ponižane narave, in Adorno je tukaj Nietzscheju zelo prisluhnil. Vprašajmo se, kako je danes z vzgojo. Kako je to možno, da vsa liberalizacija šolstva ni uspela če že ne odpraviti, pa vsaj zmanjšati agresivnosti? Nasprotno, kot žal vidimo, je ta še v porastu in v šolah so že obležala trupla – in koliko jih bo še?

Če izhajamo iz vprašanja, ne kaj ima nam ponuditi Adornova misel danes, ampak obratno, kaj imamo mi pokazati njej, potem seveda njegova *Minima Moralia* zelo zgovorno opisuje proces porajanja nečesa represivnega s temi besedami v 123. aforizmu z zelo značilnim naslovom *Hudobni tovariš*: "Dejansko bi moral fašizem znati izpeljati iz spominov na svoje otroštvo. Kot kakšen osvajalec je v najbolj oddaljene province razposlal svoje apostole prej, preden jih je osvojil: moje šolske tovariše."⁷ Z neko prefinjeno, samo Adornu lastno senzibilnostjo spregovori o tem, kako ga je tretji rajh sicer neprijetno presenetil glede njegove politične presoje, ne pa glede njegove "nezavedne pripravljenosti na strah". Kot da bi odraščal z motivi, ki so pripeljali do zla, kajti že šola je bila institucija, kjer so na grozljiv način vsi zatirali vsakega in: "V fašizmu je mora otroštva prišla sama do sebe."⁸ Je bila torej fašizacija sveta med drugim možna zaradi naše vzgoje, ki nas je naredila vse preveč dovzetne za agresivnost, najprej proti nam samim in nato še proti drugim?

Tako sta v represivni družbi svoboda in nesramnost pobratima, eno in isto, in najbolj zgovoren dokaz tega je obnašanje mladine, ki še nevezana in zunaj poklicnih institucij z rokami v žepu uporno kljubuje celemu svetu. Ves svet je njihov, neodvisni so in s komolci, obrnjenimi navzven, pripravljeni suniti vsakega, ki bi jim nasprotoval. Kot manifestacija svobode zdajšnjega sveta nastopa komolčarstvo, ki se hkrati kaže še kot razkriti mehanizem tekmovalnosti in konkurence. To načelo smo po letu 1989, odeto v najbolj kičaste cape demokracije in polakirano s pojmom tolerance, sprejeli kot protiutež pojmu solidarnosti.

---

⁷ Prav tam, str. 365.

⁸ Prav tam, str. 368.

Adorno je bil priljubljen predavatelj in le redkokdaj so kakšnega profesorja poslušali tako množično in spoštljivo kot njega. Sredi akademske tišine, ki je spremljala njegova predavanja, je od svojih študentov glasno in odločno zahteval, naj ne zamenjujejo mišljenja s kakšnim konkretnim mislecom, ne s Kantom, Heglom, Heideggerjem in tudi ne z njim, se pravi z Adornom samim ne, in v tem smislu je vsem strogo prepovedoval, da bi postali zaklinjalci kakšne druge misli in pameti razen svoje lastne. Seveda je ravno ta njegov klic, bodi zaklinjalec svoje lastne pameti – nikogaršnje druge, na vse nas, ki smo se v poznih šestdesetih letih soočili z Adornovo mislijo, naredil trajni pozitivni učinek: opazuj na svojem lastnem mišljenju, kaj je to misliti in razmišljati. Nečesa takrat nismo razumeli, zakaj smo se s tem klicem *bodi zaklinjalec svoje lastne pameti, nikogaršnje druge* mnogim tako zelo zamerili, da nas to trajno spremlja. Adorno nas je še z Marxom učil proti Marxu in hvaležni smo mu za ta vzor zdaj, ko je dialektična tradicija razmišljanja že domala nekakšna misel v mirovanju – kako dolgo še?

Prav tako še danes učinkuje njegova izrecna zahteva, da mora mišljenje nase prevzeti *napor pojma*, in Adorno nam je s svojim razmišljanjem kazal pot za razumevanje tako Kanta in Hegla, tako da nismo čutili potrebe vračati mišljenje na predpojmovno, predparmenidovsko raven. Tak poskus je Adorno označil za regresijo zavesti in osebno priznam, da je to nekaj, kar učinkuje trajno. Dati stvarem, da same spregovorijo s seboj, pomeni prepustiti se konkretnosti, hkrati pa jih razpirati s pojmi, tako da se stvar v pojmu ne razide; gre za pristop, ki združuje tako spontanost kot avtonomijo mišljenja, in tu je Adornizem prepričljiv. S tem pristopom smo si tudi lahko utrli pot do branja in še bolj razumevanja enega najtežavnejših tekstov, namreč Heglove *Fenomenologije duha*.

Adornov način dojemanja in izrekanja je negativen v nekem zelo določenem pomenu, ki vidno izstopa v njegovem delu *Minima Moralia*. Izrekel ga je na svojih predavanjih s temi besedami: "Zastarelost pojma filozofije, moment neaktivnosti v filozofiji, ki ga je treba upoštevati, če danes še sploh želimo dobiti pojem o njej, je povezana s tem, da je možnost za pravilno življenje postala napačna. Če pa motiv pravilnega življenja, misel, kako bi se lahko živelo, povsem izgine, je filozofije zares konec. Dialektika ima svoje prizorišče v napetosti med uvidom v povsem nemogoč prikaz pravilnega življenja in hkrati zavesti o tem, kako bi lahko bilo."⁹ Ravno ta uvid v nezmožnost izrekanja pravilnega

⁹Theodor W. Adorno: *Philosophische Terminologie. Zur Einleitung* 1 (ur. Rudolf zur Lippe), Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976, str. 133.

življenja bistveno zaznamuje njegova razmišljanja o etiki v delu *Minima Moralia*, celo tako, da ne govori niti o etiki niti o morali, ampak samo o *filozofiji morale*, ki je naravnana izrazito protinormativno.

Kljub temu je Adorno od filozofije in mišljenja pričakoval nekaj odrešitjskega: "Spoznanje nima druge luči kot to, ki na svet sije iz odrešitve: vse drugo se ustvari v poznejši konstrukciji in ostaja delček tehnike."¹⁰ Gre za zadnji, 153. aforizem v prvi izdaji knjige *Minima Moralia*, ki hkrati svari še, da takšne odrešitjske perspektive morajo potekati brez samovolje in nasilja. Iz celote njegove misli vemo, da k temu odrešitjskemu momentu spada tudi materializem, ki ga je razumel s tem, da sicer metafizični interesi ljudi zahtevajo neprikrajšano zaznavanje njihovih materialnih. Moralno poslanstvo materializma je njegova demaskirajoča tendenca in že od vsega začetka je materializem ljudi opozarjal, da imajo pravico do sreče, ne samo do svobode, kar je počel idealizem in pri tem svobodo zapiral samo v meje človekove notranjosti.

Materialistična zarezka skozi celoten svet je človeštvu pomagala izoblikovati takšen pojem sveta, v katerem naj ne bi bilo več strahu, bede, lakote in gospostva – takšnega ali drugačnega. Tisto v materializmu največje in najbolj prepričljivo je po Adornu to, da je doumel, kako je za dosego dejanske svobode nujno materializem ukiniti – v nekem zelo določenem pomenu. Vprašanje o svobodi se bo zares postavljalo namreč šele tam, kjer bodo vse materialne prisile odpravljene. Mojo generacijo 68, ki je študirala s pomočjo Adornove misli in skušala doumeti, da je mišljenje protiprodukcija, "proces razreševanja konkretnosti v sami sebi"¹¹, ki se ne sklicuje na nič "prvega" in tudi ne "poslednjega", spremlja dejstvo, da se svet ni znašel onkraj kapitalizma in komunizma, ampak krepko v kapitalizmu neoliberalistične provenience. S tem dejstvom je soočena zdajšnja slovenska izdaja prevoda knjige *Minima Moralia*, z vsem priznanjem prevajalki Seti Knop¹² za njeno naporno delo, da je ob skrajno težavnem Adornovem jeziku sploh zdržala.

Nismo se odrekli upanju, utopiji, metafiziki, tudi ne solidarnosti, samo da z Adornovo pomočjo ta trenutek vemo, da "je za intelektualca neomajna samota edino obličje, v katerem nekako še lahko pokaže solidarnost. Vse sodelovanje, vsa človeškost druženja in udeležbe so gola maska za molčeče sprejemanje nečloveškega. Človek bi moral deliti trpljenje s soljudmi: najmanjši korak k njihovim radostim je korak k otrdelosti

---

¹⁰ Theodor W. Adorno: *Minima Moralia*, str. 480.

¹¹ Prav tam, str. 129.

¹² Theodor W. Adorno: *Minima Moralia. Refleksije iz poškodovanega življenja*, Založba I/*cf., Ljubljana 2007 (Rdeča zbirka).

trpljenja.”¹³ Kot da bi bil edini smiselni protest samo še ta, ki se je preselil v našo notranjost, saj navzven ta trenutek ne moremo delovati. Bivanje s takim notranjim protestom je po svoje prijetno, kajti čutiš silo, ki to omogoča, da se ne izgubljaš v nepravem svetu, da nisi eno z njim, zdaj, ko nismo več mladi.

---

¹³ Prav tam, str. 21.